

Олександр Зайцев

*кандидат історичних наук,
завідуючий кафедри новітньої історії
України Українського католицького
університету*

У статті розглядається зміст поняття «інтегральний націоналізм». Автор вважає, що теоретична модель інтегрального націоналізму забезпечує дослідників зручним теоретичним інструментарієм для вивчення радикального крила українського націоналістичного руху 1920—1940-х і пізніших років.

Ключові слова: інтегральний націоналізм, Дмитро Донцов, ОУН.

Zajtsev Olexsandr

«INTEGRAL NATIONALISM» AS A THEORETICAL MODEL FOR THE STUDY OF THE UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT.

The article examines the concept of integral nationalism. The author believes that the theoretical model of integral nationalism provides researchers with a convenient theoretical tool for studying the radical wing of the Ukrainian nationalist movement of the 1920s—1940s and later years.

Key words: integral nationalism, Dmytro Dontsov, Organisation of Ukrainian Nationalists.

«ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» ЯК ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

Термін «інтегральний націоналізм» знайомий українському читачеві, як правило, у словосполученні «український інтегральний націоналізм», що його часто використовують на означення ідеології Дмитра Донцова та Організації українських націоналістів. Його вживання може служити певним індикатором ставлення автора до предмету дослідження: найчастіше ним послуговуються ті, хто критично оцінює ті чи інші риси ідеології та практики українського націоналістичного руху, тоді як історики націоналістичного спрямування воліють його уникати¹. Ба більше, згаданий термін інколи викликає гостру критику з боку поважних науковців — власне, можливість його застосування для вивчення українського націоналізму. Так, Ярослав Дашкевич із притаманним йому вишуканим сарказмом закидав критикам Дмитра Донцова «фальшиве інтерпретування текстів, деколи з міною, що не розуміють їхнього справжнього змісту. Тому підсовують власне неграмотне або замовне розуміння. Яскравим прикладом цього стало перекручення терміну “чинний націоналізм”, тобто “активний”, “дійовий”, на “інтегральний” (“всюди проникаючий”, “єдинодопустимий” — семантика даного прикметника в цьому конкретному випадку не є ясна, що й використовують автори, які ним хизуються, ще й через його нібито високонаукове, бо чужоземне звучання). Дехто знайшов у Донцова ще й “тоталітарну спрямованість” і подає це як велике відкриття. Відкриття, без сумніву, бо й сам Донцов не знав про таку спрямованість своїх поглядів. Пігмейний характер таких спекуляцій з інтегральністю, тоталітаризмом зрозумілий. Деколи можна хіба подивляти “дослідницьку” відвагу таких вчених...»².

Закид, певною мірою, справедливий у тому сенсі, що автори, які вживають термін «інтегральний націоналізм», рідко завдають собі труда розкрити зміст, що в нього вкладається. Проте, всупереч

¹ Утім, часом цей термін використовують для захисту українських націоналістів від звинувачень у грішому «гріху» — фашизмі, як-от Зенон Когут у дискусії з Іваном-Павлом Химкою. Див.: Зенон Когут — Іван Химка. *Україністи та Бандера: розбіжні погляди* // Критика. — 2010. — Ч. 3—4. — С. 10—12.

² Дашкевич Я. *Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини* // Донцов Д. *Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці*. — Львів, 2001. — С. 9.

критиці шанованого мною історика, я все ж поділяю погляд на «чинний націоналізм» Донцова і споріднений з ним «організований націоналізм» ОУН як на різновиди інтегрального націоналізму — не для того, щоб похизуватися чужоземним терміном, а тому, що теоретична модель інтегрального націоналізму, на мій погляд, справді дозволяє краще зрозуміти важливі аспекти найбільш динамічного напрямку українського націоналізму 1920—1940-х рр., вписавши його в європейський і світовий контекст. Однак, перш ніж застосовувати цю модель до українського матеріалу, слід докладніше зупинитися на походженні і змісті самого терміну «інтегральний націоналізм».

Народження націоналізму, як і новочасних націй, було пов'язане з боротьбою за демократію. Націоналізм і демократичні рухи XVIII—XIX ст. мали спільну ідею: державна влада повинна належати не монархові милістю Божою, не окремому станові, а нації в цілому, усі члени якої повинні мати рівні права і свободи. Всупереч поширеному стереотипові про несумісність націоналізму з лібералізмом, націоналізм XIX ст. був здебільшого ліберальним та демократичним і поєднувався з універсалістськими ідеями нового світового порядку, оснований на співдружності вільних і рівних націй. «Часто забувають, — пише німецький історик Петер Альтер, — що в перших десятиліттях дев'ятнадцятого століття німецький націоналізм був ліберальним рухом, дуже співзвучним з європейським націоналізмом Рісорджименто тієї доби. “Націоналізм” і “лібералізм” були термінами, які вживалися майже як синоніми сучасниками і послідовниками національного руху, що народжувався, вони були єдиним цілим. Націоналістів називали лібералами і навпаки»³.

Проте з кінця 1870-х рр. національні рухи в Європі вступили в нову фазу: змінився їхній соціальний склад, методи боротьби, прийоми мобілізації; націоналізм став більш агресивним і ворожим стосовно чужинців⁴. Націоналісти нової хвилі тяжіли до авторитаризму, розглядали націю не як асоціацію вільних індивідів, а як організм, клітинами якого були її члени, ставили цілі й інтереси власної нації вище від інтересів особи, класу, інших націй і людства в цілому, вимагали безумовного підпорядкування особис-

³ *Alter P. Nationalism and Liberalism in Modern German History // Nationality, Patriotism and Nationalism in Liberal Democratic Societies / Michener R. (ed.). — St. Paul, Minnesota, 1993. — P. 83.*

⁴ *Див.: Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Program, Myth, Reality. 2nd ed. — Cambridge, 1992. — P. 101—130.*

тості національним інтересам. Цей новий націоналізм, що досяг найбільшого розмаху після Першої світової війни і великою мірою посприяв вибухові Другої, дослідники називають по різному: радикальним, крайнім, шовіністичним, тоталітарним, гіпер- або ультранационалізмом тощо. Я надаю перевагу точнішому й емоційно нейтральному термінові «інтегральний націоналізм», який, на відміну від інших, вживався і часом вживається й досі самими націоналістами для визначення власного світогляду.

Поняття «інтегральний націоналізм» уперше вжив французький рояліст Шарль Моррас (1868—1952) у статті «Le Nationalisme integral», надрукованій у газеті «Le Soleil» 2 березня 1900 р. У ній він доводив, що республіканець при всьому бажанні не може бути досконалим націоналістом, оскільки республіканський устрій шкідливий для Франції. Тільки роялізм, на переконання Морраса, є повним або інтегральним націоналізмом, бо поєднує в собі надії і прагнення всіх інших націоналістичних груп:

«Подібно до католицької партії, роялісти є католиками (розумом, почуттям або за традицією), і вони вірять у першенство католицизму. Подібно до антисемітської партії, вони антисеміти. Подібно до партії М. Поля Деруледа⁵, вони прагнуть сильної і відповідальної влади. Подібно до поміркованих і децентралістів, вони бажають автономії освіти, свободи громад і провінцій. Але вони бажають цього не через випадковий каприз чи пристрасть, а через логічну необхідність і як простий наслідок того факту, що вони прагнуть повернення національної монархії. Роялізм за своєю суттю відповідає усім різноманітним постулатам націоналізму: він сам є інтегральним націоналізмом»⁶.

Семантика прикметника «інтегральний» у цьому тексті цілком зрозуміла: такий, що поєднує частини у цілість. Згодом Моррас пояснював, що націоналізм не був повним, цілісним націоналізмом без роялізму, «бо тільки монархічні інституції задовольняли всі національні прагнення, всі національні цілі, як інтеграл відтворює суму всіх значень алгебраїчної функції»⁷.

⁵ Поль Дерулед — французький письменник і політик, що заснував 1882 р. націоналістичну «Лігу патріотів».

⁶ Цит. за: Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 111.

⁷ Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 269.

Як бачимо, у своєму первісному, вузькому значенні термін «інтегральний націоналізм» означав поєднання націоналізму з роялізмом, яке, на думку Ш. Морраса, надавало націоналізмові завершеної, інтегральної форми. У тій же статті Моррас накидав портрет ідеального націоналіста: «Націоналіст, свідомий своєї ролі, дотримується правила, що добрий громадянин підпорядковує свої інтереси і дії добру Батьківщини. Він знає, що Батьківщина — це основна умова його власного благополуччя і благополуччя його співвітчизників. Будь-яку особисту вигоду, що завдає шкоди Батьківщині, він сприймає як хибну і фальшиву вигоду. І будь-яка політична проблема, вирішена без урахування загальних інтересів Батьківщини, є для нього не цілком вирішеною проблемою. Отже, націоналіст зводить різноманітні питання, що постають перед ним, до спільного знаменника, який є не що інше, як інтереси нації»⁸.

Ці міркування Морраса, а також аналогічні висловлювання його друга і однодумця (але не монархіста) Моріса Барреса, спонукали до ширшого тлумачення інтегрального націоналізму — як світоглядного і політичного принципу, який вимагає визнання власної країни і нації найвищою цінністю, розгляду і вирішення всіх питань винятково з точки зору національних інтересів, а також встановлення та підтримання політичного ладу, здатного інтегрувати й задовольнити всі цілі та прагнення даної нації. Таке розуміння терміну врешті-решт витіснило його первісний роялістський зміст.

Моррас не був першим, хто вжив означення «інтегральний» щодо певного ідеологічного напрямку. У 1890—1891 рр. у Франції вийшла друком двотомна книга Бенуа Малона «Інтегральний соціалізм» («Le Socialisme integral»). Малон і його послідовники, які у 1890-х рр. гуртувалися довкола журналу «La Revue socialiste», протиставляли марксизмові свій «істинно французький», ідеалістичний соціалізм, поєднаний з антисемітизмом⁹. Ймовірно, саме за аналогією з «інтегральним соціалізмом», а певною мірою і на противагу останньому, Моррас назвав свій націоналізм «інтегральним».

⁸ Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 110; Моррас Ш. *Повернення до живих речей // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий*. — К., 2000. — С. 129.

⁹ Sternhell Z. *Neither Right Nor Left: Fascist Ideology in France / Transl. by D. Maisel*. — Princeton, 1996. — P. 13, 40, 72, 321.

І в часи Морраса, і пізніше епітет «інтегральний» часто прикладався до різних світоглядних систем: можна згадати «інтегральний досвід» Анрі Бергсона, «інтегральний гуманізм» Жака Марітена, систему з такою ж назвою Пандита Діндаяла Упадг'яя, визнану офіційною філософією індійської Бгаратія Джаната Парті, «інтегральний католицизм» Марселя Лефевра та інших, «інтегральний традиціоналізм» Рене Ґенона, Юліуса Еволи та Александра Дугіна. Як зазначає новозеландський соціальний антрополог Даглас Голмс, термін «інтегральний» в основному вживають для означення «фундаменталістських» ідейних напрямів, найчастіше (але не винятково) правих за походженням¹⁰. Утім, часом його використовують і для характеристики лівого радикалізму. Зокрема, Ніколай Бердяєв називав інтегральними соціалізм і комунізм більшовицького зразка: «Тоталітарний, інтегральний соціалізм є хибним світоглядом, який заперечує духовні начала, усупільнює людину до самої її глибини»¹¹. Описуючи свою духовну еволюцію, він згадував: «Я побачив, що в самому революційному соціалізмі можна виявити дух Великого Інквізитора. Це і є інтегральний комунізм і націонал-соціалізм»¹². Як бачимо, Бердяєв уживав «інтегральний» як синонім «тоталітарного», що підтверджує й алюзія на Фьодора Достоєвського, який геніально передбачив деякі визначальні риси тоталітаризму ХХ ст.

Інтегральний націоналізм Морраса не був унікальним явищем. Наприкінці ХІХ — в першій третині ХХ ст. націоналістичні рухи нового типу, які різко відрізнялися від ліберального націоналізму попередньої доби, сформувалися в більшості країн Європи. Відтак у суспільствознавстві виникла необхідність впровадження спеціального терміну на означення цього явища.

У 1931 р. професор Колумбійського університету Карлтон Гейз у своїй книзі «Історична еволюція модерного націоналізму» вперше використав термін «інтегральний націоналізм» як родове поняття на означення одного з історичних типів націоналізму, що при-

¹⁰ Holmes D. R. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. — Princeton, 2000. — P. 8

¹¹ Бердяєв Н. *О рабстве и свободе человека (Опыт персоналистической философии)*. — Париж, 1939. — С. 173.

¹² Бердяєв Н. А. *Самопознание (Опыт философской автобиографии)*. — Москва, 1991. — С. 136.

йшов на зміну ліберальному націоналізмові XIX ст.¹³. Він виділив такі історичні типи націоналізму:

1. Гуманістичний націоналізм XVIII ст.
2. Якобінський націоналізм часів Великої французької революції.
3. Традиційний націоналізм післяреволюційної ери.
4. Ліберальний націоналізм XIX ст.
5. Інтегральний націоналізм кінця XIX—XX ст.
6. Економічний націоналізм, який розвивався паралельно з інтегральним¹⁴.

К. Гейз вважав, що термін «інтегральний націоналізм», впроваджений Моррасом, добре підходить «для означення певних істотних елементів в італійському фашизмі і навіть російському більшевизмі, а також, як не дивно, у соціальних установках і поведінці мільйонів націоналістів у всьому світі, які звичайно не підозрюють, що вони є інтегральними націоналістами»¹⁵.

К. Гейз виділив такі ознаки нового націоналізму: «Інтегральний націоналізм ворожий до інтернаціоналізму, який проповідували гуманісти і ліберали. Він розглядає націю не як засіб для людства, не як сходинку на шляху до нового світового порядку, а як самоціль. Він ставить національні інтереси вище і від особистих інтересів, і від інтересів людства. Він відкидає співпрацю з іншими націями, хіба що вона може прислужитися його власним інтересам, справжнім чи уявним. Він джінгоїстський, не довіряє іншим націям, прагне возвеличити одну націю за рахунок інших і покладається на фізичну силу. Він мілітаристський і схильний до імперіалізму. [...] Крім того, інтегральний націоналізм украй нетолерантний і тиранічний у внутрішніх справах. Він хотів би примусити всіх громадян пристосовуватися до спільного стандарту поведінки та моралі і виявляти однаковий ентузіазм. Він хотів би підпорядкувати всі особисті свободи своїй власній меті, а якщо простий народ починає нарікати, він урізає демократію

¹³ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. 3rd ed. — New York, 1968. — P. 164—224.

¹⁴ Hayes C.J.H. *Op. cit.* Стислий виклад типології К. Гейза див.: Snyder L. L. *The New Nationalism*. Ithaca. — NY, 1968. — P. 48—53; *Encyclopedia of Nationalism*. Chicago; — London, 1990. — P. 130—132.

¹⁵ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 165.

і затикає народові рота. Все це він робить “в національних інте-ресах”»¹⁶.

Гейз вбачав прояви інтегрального націоналізму в сучасних йому диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італійському фашизмі й німецькому націонал-соціалізмі і навіть у деяких аспектах політичного життя США. На його думку, більшовики в Росії, хоч починали як переконані інтернаціоналісти і прагнули до світової революції, переконавшись, що нації світу не готові прийняти їхній месіанізм, «закінчили розпалюванням своєрідного інтегрального націоналізму в Союзі Радянських Соціалістичних Республік...»¹⁷.

З легкої руки Гейза термін «інтегральний націоналізм» стали широко застосовувати історики і політологи. У 1950—1960-х рр. Джон Армстронг використав це поняття у порівняльно-історичному аналізі українського націоналізму та праворадикальних рухів Центральної і Східної Європи часів Другої світової війни¹⁸. Спираючись на висновки К. Гейза і власні дослідження, він виділив такі характерні риси інтегрального націоналізму: «(1) віра в націю як найвищу цінність, якій мають бути підпорядковані всі інші — тоталітарна за своєю суттю концепція; (2) апеляція до містичних ідей єдності всіх індивідів, що складають націю, зазвичай основана на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об’єднують їх в одну органічну цілість; (3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям; (4) виявлення “національної волі” через харизматичного лідера і еліту націоналістичних ентузіастів, організованих в єдину партію; (5)

¹⁶ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 66.

¹⁷ *Ibidem*. — P. 167. Цей діагноз, поставлений 1931 р., був підтверджений дальшою еволюцією більшевизму в бік великодержавного «радянського», а фактично російського, націоналізму. Однак комуністи ніколи відверто не проголошували націоналістичної доктрини, а основою легітимзації режиму завжди залишалася класова й інтернаціоналістська риторика, що робить вельми проблематичним характеристику «радянського націоналізму» як інтегрального. Про радянський і комуністичний націоналізм див.: Barghoorn F. C. *Soviet Russian Nationalism*. — New York, 1956; Snyder L. L. *The New Nationalism*. — P. 304—331; Lengyel E. *Nationalism — the Last Stage of Communism*. — New York, 1969.

¹⁸ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. 3rd. ed. — Englewood (Colorado), 1990; *idem*. *Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // The Journal of Modern History*. — Vol. 40. — 1968. — No 3. — P. 396—410.

прославляння дії, війни і насильства як вияву вищої біологічної вітальності нації»¹⁹.

Ці риси справді наявні, хоч і різною мірою, в усіх різновидах інтегрального націоналізму з тією поправкою, що ірраціональність не є обов'язковим елементом — Моррас, наприклад, уважав свій світогляд цілком раціоналістичним.

Ще одним дослідником, який зробив визначальний внесок у загальну теорію інтегрального націоналізму, став Петер Альтер. Він виділив два основних історичних типи націоналізму: націоналізм Рісорджименто, парадигмою якого був рух за визволення і об'єднання Італії в XIX ст., та інтегральний націоналізм, що постав наприкінці XIX ст. майже одночасно у Франції, Німеччині, Італії та Великій Британії. П. Альтер підкреслював квазірелігійний характер інтегрального націоналізму:

«Моррас пропагував націоналізм як вершинний у містичному культурі землі та мертвий замітник релігії [це більшою мірою стосується М. Барреса — О.З.], що ставить до індивіда величезні вимоги й цілком поглинає його. Інтегральний націоналізм відкидає весь етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність: націю. Індивід цілком підпорядкований їй. “La France d’abord”, “Right or wrong, my country”, “Правдиве те, що корисне народowi”, “Ти ніщо, твій народ — усе”, — так або приблизно так звучать заповіді, яких інтегральний націоналізм зобов'язує дотримуватися своїх вірних і якими він узаконює також фізичне застосування сили проти тих, хто думає інакше»²⁰.

Альтер вказує на вплив соціального дарвінізму на інтегральний націоналізм. Як вважають його пророки, що справедливо для тварин, повинно також бути справедливим для рас і націй. У світі ворожнечі та боротьби візьме гору над іншими і виживе та нація, яка виявиться найсильнішою і найбільш пристосованою. Якщо для Йоганна Гердера і Джузеппе Мацціні пробудження націй означало становлення нового, мирного світового порядку, то для інтегрального націоналізму воно тільки посилює війну всіх проти всіх. Його речники готові без вагань відстоювати інтереси своєї нації

¹⁹ *Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. — P. 13.*

²⁰ *Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: Антологія. — С. 675—676.*

коштом інших. Самі ж ці інтереси визначає і тлумачить провідна політична фігура — «вождь». В інтегральному націоналізмі гасла національного панування і вищості власної нації заступили гасло національного самовизначення, що протягом кількох десятиліть після Французької революції надавало могутнього динамізму націоналізмові Рісорджименто. Тепер «моральним» вважалось все, що служить нації; несправедливість і навіть злочин визнавалися припустимими задля цієї вищої мети²¹.

І К. Гейз, і П. Альтер вважали, що інтегральний націоналізм властивий націям-державам, а не бездержавним націям. На думку Гейза, цей термін має прикладатися «не до “пригноблених” чи “залежних” національностей, а радше до національностей, які вже здобули політичну єдність і незалежність»²². За Альтером, інтегральний націоналізм розвивається, коли мета націоналізму Рісорджименто, власна національна держава, вже досягнута²³. Однак численні історичні дослідження переконливо показують, що цей тип націоналізму властивий бездержавним націям не меншою мірою, ніж державним²⁴.

Інтегральний націоналізм є радикальною формою націоналізму, але, з іншого боку, його можна розглядати і як різновид *інтегралізму*. Термін «інтегралізм» вживали різноманітні праві організації ХХ ст., зокрема португальські послідовники Ш. Морраса (організація «Integralismo Lusitano»), бразильські «інтегралісти» та ін. У вузькому значенні слова «інтегралізм» означає віру в те, що певне суспільство, а зокрема нація, є самобутньою органічною цілістю, у ширшому — тенденцію до інтегрального, тотального світогляду, що прагне звести усе до спільного знаменника, яким можуть бути інтереси нації, класу, релігійна віра тощо. Альберто Мелуччі у книзі «Кочовики сучасності: суспільні рухи й особисті потреби в сучасному суспільстві» (1989 р.) підкреслю-

²¹ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // *Націоналізм: Антологія*. — С. 676.

²² Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 165.

²³ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення... — С. 677.

²⁴ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*; Сосновський М. Дмитро Донцов: *Політичний портрет*. — Нью-Йорк; Торонто, 1974; Sternhell Z. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*. — Princeton, 1998; Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. — London; New York, 2001.

вав «фундаменталістський» і «тоталізуючий» характер інтегралізму, з яким він стикався і серед лівих, і серед правих, зокрема в Італійській комуністичній партії і Римо-католицькій Церкві: «Під впливом інтегралізму люди стають нетолерантними. Вони шукають універсальної відмички до будь-яких дверей реальності і внаслідок цього втрачають здатність бачити різні рівні реальності. Вони прагнуть цілості. Вони відвертаються від складності. Вони втрачають здатність визнавати відмінності і стають фанатичними та безапеляційними в особистих і політичних справах»²⁵.

Д. Голмс інтерпретує інтегралізм передусім як заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва:

«Інтегралізм, як я викладаю його в цьому тексті, це багатогранний феномен, який черпає свій інтелектуальний і моральний зміст безпосередньо із поглядів контр-Просвітництва. Він тягнє до “органічного підходу до життя і політики”, й оскільки для своєї легітимзації покликається на таємничі “внутрішні істини”, до нього важко застосовувати раціональну оцінку і зовнішню перевірку. [...]

Загалом “інтегралістів” вважають твердими традиціоналістами й фундаменталістами. Вони самі схильні розглядати свій інтегралізм як захист певної форми “священної” спадщини»²⁶.

Таким чином, інтегральний націоналізм інакше можна назвати національним інтегралізмом — залежно від того, що вважати субстанцією, а що — атрибутом.

Окремої уваги заслуговує питання про співвідношення понять «інтегральний націоналізм» і «фашизм». Більшість дослідників розглядає фашизм як форму інтегрального (органічного, гіпер-, ультра- тощо) націоналізму²⁷, як результат попередньої еволюції націоналістичних рухів і їх кульмінацію²⁸ або як син-

²⁵ Цит. за: Holmes D. R. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neo-fascism*. — P. 8—9. Зауважимо, однак, що наявність певних «інтегральних» рис у комуністичному та релігійному (зокрема, католицькому) світогляді не повинна затушовувати принципових відмінностей між ними.

²⁶ Holmes D. R. *Integral Europe*. — P. 8.

²⁷ Див., нап.: Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 212—224; Linz J. J. *Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective // Fascism: a Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography / Laqueur W. (ed.)*. — Berkeley; Los Angeles, 1976. — P. 3—121; Griffin R. *The Nature of Fascism*. — London, 1991.

²⁸ Woodley D. *Fascism and Political Theory: Critical Perspectives on Fascist Ideology*. — London, 2009. — P. 162—186.

тез інтегрального (органічного, трайбалістського) націоналізму з немарксистським соціалізмом чи консерватизмом²⁹. Наприклад, на думку Стенлі Пейна, фашизм може бути визначений як форма органічного революційного ультранаціоналізму, що прагне до національного відродження, спирається переважно на віталістичну і нераціоналістичну філософію, будується на позірно суперечливому поєднанні крайнього елітаризму і мобілізації мас, наголошує на принципах ієрархії і вождизму, позитивно оцінює насильство, певною мірою як мету, а також як засіб, і схильний розглядати війну і/або воєнні чесноти як норму життя³⁰.

Проте не всі вважають за можливе зводити фашизм до підкатегорії націоналізму, а дехто й узагалі заперечує зв'язок між ними. «Фашизм і нацизм не можна ототожнювати з націоналізмом, — пише Ентоні Сміт. — У них різні вихідні положення і категорії, дух і етос. Вони схильні апелювати до дещо різних секторів середніх класів і мають цілковито відмінні політичні стилі й організаційні засади. [...] Таким чином, фашизм і нацизм представляють альтернативу і виклик націоналістичній концепції європейського і світового розвитку, а не її продовження»³¹. Е. Сміт заперечує, що німецький націонал-соціалізм є формою націоналізму, оскільки його вчення про расову нерівність несумісне з націоналістичною візією множинності унікальних і вільних націй. Утім, відмінності, які наводить Сміт, насправді відрізняють фашизм від ліберального націоналізму чи націоналізму Рісорджименто, а не від інтегрального націоналізму. Він і сам визнає, що французький інтегральний націоналізм був сполучною ланкою між націоналізмом і фашизмом³².

Своєрідне вирішення проблеми запропонував Пітер Шугар, що розглядає фашизм як «найбільш збочену форму націоналізму», оскільки, згідно з фашистськими уявленнями, «не режим існує, щоб служити нації, а нація існує, щоб будувати новий світ

²⁹ Sternhell Z. *Neither Right Nor Left; Sternhell Z. with Sznajder M. and Asheri M. The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution / Transl. by D. Maisel. — Princeton, 1994.*

³⁰ Payne S. G. *Fascism and Racism // The Cambridge History of Twentieth-Century Thought / Ed. by T. Ball and R. Bellamy. — Cambridge, 2003. — Ch. 5. — P. 123—150.*

³¹ Smith A. D. *Nationalism in the Twentieth Century. — Oxford, 1979. — P. 84—85.*

³² *Ibidem.* — P. 67.

³³ Sugar P. *Fascism and Nationalism // Encyclopedia of Nationalism / A. J. Motyl, (ed.). Vol. 1. — San Diego, 2001. — P. 293.*

відповідно до пророчих візій її вождя». Тому Шугар вживає для фашизму парадоксальне окреслення «антинаціоналістична форма націоналізму»³³.

Я поділяю погляд тих дослідників, які вважають фашизм крайньою формою націоналізму. Типологічну проблему можна підсумувати в такий спосіб. Оскільки інтегральний націоналізм прагне сильної національної влади і відкидає або, принаймні, намагається обмежити демократію, він є різновидом ширшої категорії — авторитарного націоналізму³⁴. Своєю чергою, застосовуючи різні критерії класифікації, в межах інтегрального націоналізму можна виділити державний і бездержавний, консервативний і революційний варіанти, що утворюють між собою різні комбінації. Фашизм, таким чином, є формою революційного інтегрального націоналізму державних націй.

Інтегральні націоналісти (як і націоналісти інших напрямів) рідко намагалися сформулювати свої погляди у вигляді послідовної доктрини, апелюючи радше до емоцій, аніж до розуму своїх прибічників. Тим не менше, наслідуючи методологічні зразки дослідників, які виконали подібну роботу щодо націоналізму загалом³⁵, спробуймо з аналітичною метою реконструювати загальну доктрину інтегрального націоналізму. Така «ідеально-типова» доктрина мала б включати такі положення:

1. Людство (принаймні, найбільш розвинута його частина) природно поділене на нації.
2. Нація є найвищим типом людської спільноти.
3. Нація є не асоціацією окремих індивідів, а органічним цілим, яке об'єднує всі покоління (і мертвих, і живих, і ненароджених).
4. Інтереси і цінності нашої нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей (окремих осіб, соціальних груп, інших націй, людства в цілому).
5. Для захисту своїх інтересів і цінностей наша нація повинна мати власну незалежну державу.

³⁴ Про авторитарний націоналізм див., зокрема: Payne S. G. *A History of Fascism, 1914—1945*. — Madison, 1995. — P. 14—19.

³⁵ Див.: Сміт Е. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія*. — С. 28; Breuilly J. *Nationalism and the State*. 2nd ed. — Manchester, 1993. — P. 2.

6. Кордони цієї держави повинні охоплювати (як мінімум) всю національну територію.
7. Діяльність усіх членів нашої нації має підпорядковуватись національним інтересам.
8. Слід нещадно поборювати все, що загрожує єдності, інтересам і цінностям нашої нації.
9. Постійна боротьба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей є природною і неунікненною.
10. Наша нація повинна активно утверджувати свої інтереси і цінності у світі конкуруючих націй, якщо потрібно — силою.

Неважко помітити, що деякі з наведених положень спільні для всіх форм націоналізму, а отже є елементами його базової доктрини, тоді як інші, а надто пункти 3, 4 і 7—10, характерні власне для доктрини інтегрального націоналізму. Ця доктрина несумісна з будь-яким універсалізмом — не йдеться, приміром, про право кожної нації мати власну державу в етнічних кордонах, а лише про права й інтереси власної нації. У цьому сенсі світогляд інтегральних націоналістів не зовсім підпадає під «основну доктрину» націоналізму, що її реконструює Е. Сміт — вони не схильні вірити у «глобальний мир і справедливість», які «можливі лише у світі самоврядних націй»³⁶. Це не виключає ані приписування власній нації якоїсь універсальної, вселюдської місії, ані підтримки боротьби інших народів за незалежність — якщо вона, на думку інтегральних націоналістів, відповідає інтересам їхньої власної нації.

Крім доктринальних відмінностей, інтегральний націоналізм вирізняється з-поміж інших видів націоналізму власне своїм цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення до самостійної державності, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспільний лад, католиком чи православним у віросповіданні і т. ін. Ці аспекти його світогляду відносно незалежні один від одного. Інтегральний націоналіст, за висловом Моррасса, все зводить до спільного знаменника — інтересів власної нації. Якщо він соціаліст, то не через відданість соціалізму як такому, а через переконання в тому,

³⁶ Smith A. D. *Nationalism: Theory, Ideology, History...* — P. 22. *Пер.: Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія.* — С. 28.

що очищений від космополітичних збочень соціалізм органічно притаманний його нації; якщо він католик, то цінує католицизм не як віру, істинну для всіх, а як духовну основу своєї нації.

Існують різні визначення інтегрального націоналізму. Ярослав Грицак ототожнює інтегральний націоналізм з націоналізмом «у вужчому розумінні слова» — шовіністичним, агресивним, «який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації», «відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії»³⁷.

Ейвіел Рошволд пропонує таку дефініцію: «Термін «інтегральний націоналізм» стосується шовіністичної, правої форми націоналізму, що підносить власні національні інтереси як абсолютну цінність, якій підпорядковуються (або якою наповнюються) всі інші етичні міркування»³⁸.

Синтезувавши різні підходи і усунувши емоційно забарвлені епітети, можемо сформулювати таке робоче визначення: *інтегральний націоналізм* — різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість та вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства в цілому.

Важливо чітко розрізняти поняття «інтегральний націоналізм» і «фашизм», які в межах пропонованої теоретичної моделі відносяться як ціле до частини. *Фашизм* — форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму і милітаризму.

Слід підкреслити, що описаний тут «портрет» інтегрального націоналізму є «ідеальним типом», абстрактно-теоретичною моделлю, яка не мала стовідсоткового відповідника в жодному конкретному націоналістичному русі, але яка може слугувати ін-

³⁷ Грицак Я. *Націоналізм // Довідник з історії України (А-Я)*. — К., 2001. — С. 505, 507.

³⁸ Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. — P. 222.

струментом для дослідження таких рухів і визначення міри їх «інтегральності».

Що дає теоретична модель інтегрального націоналізму для дослідження радикального напрямку українського націоналістичного руху? Насамперед вона дозволяє вписати цей напрям у загальноєвропейський контекст, на якому наголошували і Д. Донцов, і члени ОУН, і їхні численні тогочасні критики (і який ігнорують деякі сучасні дослідники); відтак застосувати історико-порівняльний метод; відмежувати інтегральний напрям від інших, неінтегральних, течій в українському націоналізмі, як от демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо; розкрити інтелектуальні джерела українського інтегрального націоналізму; зрозуміти природу його тоталітарних і квазі-релігійних тенденцій.

«Чинний націоналізм» Донцова та «організований націоналізм» ОУН становили два українські різновиди загальноєвропейського явища — інтегрального націоналізму. Відмінності між ними стосувалися не принципів питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, формування нової вольової української людини; для ОУН — ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію і встановити національну диктатуру.

Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Морраса. Донцов — досконалий інтегральний націоналіст, оскільки він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя і до влади;
- як наслідок вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- відкидає загальнолюдські вартості й мораль в ім'я національного егоїзму;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законам боротьби за виживання;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту — носія національної волі — до рівня маси.

Нація для Донцова — це не «збиранина одиниць», а надособова цілість, наділена волею до життя і влади³⁹. За Донцовим, лише сильні нації зі здоровими інстинктами й розвинуеною волею до влади мають право на існування, слабші ж мусять підпорядкуватися і зникнути. Зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем» — головне завдання «чинного націоналізму».

Те, що однією з вимог чинного націоналізму є синтез націоналізму й інтернаціоналізму, згідно з якою націоналізм веде до вселюдського прогресу, зовсім не суперечить інтегральному характеру націоналізму Донцова. Адже поступ Донцов інтерпретує в категоріях соціального дарвінізму, відтак імперіалізм «вищих» народів, які підкорюють «меншwartні», служить інтересам поступу всього людства, який Донцов розуміє «як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації»⁴⁰ (теза, з якою охоче погодився б Гітлер). На перший погляд це суперечить тезі про пріоритет національних інтересів перед загальнолюдськими, але насправді логіка Донцова діалектична: поступ людства відбувається через утвердження безоглядного національного егоїзму, зіткнення національних егоїзмів між собою і перемогу того з них, у кого сильніший вольовий чинник. Отже, українцям слід або довести, що вони належать до «вищих» народів, або стати погноєм для інших.

Зрештою, важко знайти інтегрального націоналіста, який не стверджував би, що його націоналізм служить поступу всього людства (французький націоналізм як оплот латинської цивілізації у Морраса, універсалізм Риму у Муссоліні, новий світовий порядок, оснований на творчій ролі арійської раси у Гітлера і т. ін.). Кожен інтегральний націоналізм приписує своїй нації певну місію щодо людства чи кращої його частини. Скажімо, у Донцова це міф України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з варвар-

³⁹ Подібні ідеї притаманні більшості інтегральних націоналістів. Приміром, Беніто Муссоліні у «Доктрині фашизму» розглядає націю як особистість, що має волю до існування та до влади (*volontà di esistenza e di potenza*). Див.: Mussolini B. *La dottrina del fascismo*. — Roma, 1942. P. ix. Вважають, що справжнім автором теоретичної частини цієї праці був філософ Джованні Джентіле.

⁴⁰ Донцов Д. *Націоналізм* // Донцов Д. — Твори. Т. 1. — С. 385.

ською Азією, авангардом якої є Росія. Дуже подібні міфи існували в угорському нілашизмі, хорватському усташизмі та ін.

Виразно інтегральним був і націоналізм ОУН. У її програмних документах українська нація проголошувалась «вихідним за-ложенням кожної чинности і метовим назначенням кожного прямування українського націоналізму», «найвищим типом людської спільноти». Ідеологи ОУН поділяли органічне розуміння нації, згідно з яким у ній відбувається «процес постійного переоформлювання ріжних етнічних первнів в синтезу органічної національної єдности». Умовою повноцінної участі нації у житті людства визнавалася суверенна держава, яку належало здобути шляхом національної революції⁴¹.

Як і належить інтегральним націоналістам, члени ОУН будь-яку суспільну проблему зводили до спільного знаменника — цілей та інтересів нації. Цей імператив зведення всього до національних інтересів гумористично сформулював відомий діяч ОУН Володимир Мартинець, навчаючи свою приятельку, як слід писати до націоналістичного часопису: «...Можете писати про все, але при цьому мусите згадати про Українців, згл[ядно] нав'язати все до української проблеми. В цей спосіб в Р[озбудову] Н[ації] можна писати не тільки про мистецтво, але й про крокодилі, коли цю справу обговорить менше-більше як тему: “Крокодилі і українська справа” або “Можність плекання крокодилів на Україні” або “Вироби з крокодилевої шкіри на Україні” або “Крокодилі в українськiм письменстві” і т. д.»⁴².

Це, звісно, жарт, гортаючи «Розбудову Нації», переко-нуешся, що він містив чималу частку правди: при всій тематичній різноманітності часопису будь-яка тема розглядалася тільки крізь призму українських інтересів.

Провідні діячі ОУН поділяли тезу інтегрального націоналізму, що боротьба у світі точиться між націями як цілісними спільнотами і що інтернаціональна солідарність поневолених класів проти визискувачів є ілюзією. В. Мартинець у 1934 р. писав полковникові

⁴¹ Устрій Організації Українських Націоналістів 1929 р. [2—3 лютого] // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — Львів, 2006. — С. 285—286.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). — Оп. 1. — Спр. 174. — Арк. 23.

Тимошу Омельченку: «...У двох Ваших статтях натрапив я на думку, яку не повинні Ви поширювати: мовляв, і українці, і поляки та москалі, як народи, є під однаковим кнутом і визиском тих, що володіють над нами (себто влади). Думка небезпечна, бо викликає жалість до “поневолених” москалів і поляків і якусь солідарну ненависть до “«правителів”, — а по друге невірна: ми українці зазнали гнет усякого рода влад польських і московських [...], всі ті влади — це еманация народів польського і російського [...]. Якраз у відмінність від соціалістів, що проповідують солідарність боротьби проти “влади визискувачів”, ми проповідуємо боротьбу з націями ворожими, всіма її членами на всіх ділянках»⁴³.

Концепція «ворожих націй» поширювалася не лише на політичні й економічні аспекти міжнаціональних відносин, а й на особисті стосунки. ОУН вела боротьбу проти мішаних шлюбів з представниками тих націй, які вважала ворожими. Коли член Проводу українських націоналістів (ПУН) Микола Сціборський знехтував цим принципом, одружившись із єврейкою, він наразився на різкий осуд своїх товаришів. Євген Коновалець писав йому 17 квітня 1934 р.:

«Коли націоналізм веде боротьбу проти мішаних подруж, оскільки ходить про займанців (зокрема поляків і москалів), то він не може перейти мимо над проблемою мішаних подруж з жидами, які, безперечно, є, коли не більшими, то такими самими ворогами нашого відродження. Коли ми вимагаємо примінювання оголошених нами засад від рядового членства, то тим самим не можемо для себе робити виїмків.

[...] Ваш вчинок обтяжив дуже організацію»⁴⁴.

Утім, Сціборський був не єдиним порушником: крім нього дружин-єврейок мали ще члени ПУН Ріко Ярій і Микола Капустянський, що свідчило про те, що проголошені принципи не завжди суворо застосовувалися на практиці.

Отже, концепт інтегрального націоналізму добре описує зміст ідеології ОУН. Натомість вельми спірними є спроби ототожнити її

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833 (Краєвий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях). — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 78.

⁴⁴ Там само. — Арк. 83.

фашизмом⁴⁵. Якщо шукати узагальнююче поняття для введення ідеології і практики ОУН у порівняльний контекст у рамках європейського інтегрального націоналізму, то таким поняттям мав би бути не фашизм, а радше *ушташизм*. Цей термін часом вживається на означення ідеології Усташі — Хорватської революційної організації⁴⁶, але тут його використано в ширшому значенні — як революційний інтегральний націоналізм бездержавної нації, який прагне до здобуття і утримання власної держави всіма доступними засобами, включаючи терор.

Справді, хорватський приклад може вважатися парадигматичним для рухів такого типу: у 1930-х рр. рух усташів здобув найширшу відомість і єдиний серед своїх європейських «родичів» пройшов усі стадії розвитку від зародження до здійснення національної диктатури і краху. Неважко спостерегти паралелізм історії Усташі й ОУН: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 р. здійснили свої найгучніші терористичні акти, обидві пішли на співпрацю з державами «Осі», обидві в 1941 р. проголосили незалежність в умовах німецької окупації. Але з цього пункту їхні долі розходяться: режим усташів Гітлер визнав, а ОУН піддав репресіям. Незалежна Хорватська Держава 1941—1945 рр. — добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху. Її досвід показує, що за таких умов ушташизм може перетворитися у «повноцінний» фашизм. Розігнавши уряд Ярослава Стецька, Гітлер вберіг ОУН від подібної долі. Слушно зауважив Олександр Мотиль: «Як це не парадоксально, але репресії виявились найкращою річчю, яка могла трапитися з ОУН, врятувавши її від колабораціоністської долі хорватської Усташі чи Словацької народної партії»⁴⁷.

⁴⁵ Докладніше див.: Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920—30-ті рр.) // «І»: незалежний культурологічний часопис. — Львів, 2000. — Ч. 16. — С. 86—104. Новий спалах дискусій про «фашизм» ОУН спровокував указ президента В. Ющенка про присвоєння Степанові Бандері звання Героя України. Див.: Снайдер Т. Фашистський герой у демократичному Києві // Критика. — 2010. — Ч. 3—4. — С. 8—9; Зенон Козут — Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди.

⁴⁶ Див. про неї: Беляков С. С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом // Известия Уральского государственного университета. — 2005. — № 39. — С. 127—135.

⁴⁷ Motyl A. J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993. — P. 95.

Модель інтегрального націоналізму, незважаючи на свій поважний вік, і досі забезпечує дослідників зручним теоретичним інструментарієм для вивчення радикального крила українського націоналістичного руху 1920—40-х і пізніших років. Ясна річ, евристична вартість цього інструментарію залежить від вправності дослідника, а зокрема від його здатності утриматись від спокуси підганяти історичну реальність під заздалегідь задану схему. Як і будь-яка абстрактно-теоретична модель, концепція інтегрального націоналізму не може замінити вивчення конкретних організацій, осіб, ідеологій у всій їх багатогранності і суперечливості, однак при належному застосуванні стане у пригоді істориків в його двобій з «хаосом одиничного»⁴⁸.

⁴⁸ *Метафору запозичено з кн.: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 266—267.*